

جایگاه خط‌نگاره‌های مذهبی در قالی‌بافی و فلزکاری دوره صفویه

چکیده

آثار هنری سنتی در دوره‌های مختلف، به ویژه پس از ظهور فرهنگ غنی اسلام در ایران با توجه به تاکید این آیین بر علم و سواد آموزی و رویکرد مثبت آن در بهره‌گیری از هنر خوشنویسی، از تزیین نوشتاری بسیار بهره برده‌اند. البته استفاده از خط‌نگاره‌ها صرفاً جنبه‌ی تزیینی نداشته و بیشتر به منظور پیام‌رسانی و نشان دادن جایگاه یک مسئله به کار رفته است. دوره صفویه نیز یکی از دوران‌های پررونق و شکوفای هنرهای سنتی ایران است. دو هنر - صنعت قالی‌بافی و فلزکاری در این دوره، هنرهای مطرحی هستند. در این مقاله که با هدف شناسایی جایگاه خط‌نگاره در آثار فلزکاری دوره صفویه تنظیم شده است، نمونه‌هایی از اشیاء فلزی و قالی‌هایی که دارای خط‌نگاره با محتوای قرآنی هستند از جمله ۴ مورد قالی و ۴ مورد فلز مورد بررسی قرار گرفته و به لحاظ مضمون و جایگاه خط‌نگاره در ترکیب‌بندی اثر و رابطه میان این دو با نوع و کاربرد نمونه بررسی شده است. محتوای آیات به کار رفته در هر دو گونه (قالی و فلز) را بیشتر حجم و اهمیت کاربردی آیه تعیین کرده است. از این رو هنرمند بیشتر از سوره‌های کوچک جزء سوره‌های قرآن و آیه‌الکرسی و آیات کوتاه که پیامی در خود دارد استفاده نموده است. روش گردآوری مطالب این مقاله روش کتابخانه‌ای است و تنظیم آن با تکیه بر اسناد و به شیوه توصیفی - تحلیلی و مقایسه‌ای صورت گرفته است.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت نوع مضامین قرآنی به کار رفته در قالی‌بافی و فلزکاری صفویه.
۲. دستیابی به تمایز و تشابه خط‌نگاره‌های قرآنی به کار رفته در قالی‌بافی و فلزکاری صفویه.

سؤالات پژوهش:

۱. مضامین قرآنی نهفته در خط‌نگاره‌های قالی و فلز دوران صفویه چیست؟
۲. آیا استفاده از مضامین قرآنی در قالی و فلز بر نوع کاربرد آن، تأثیر داشته است؟

کلیدواژه‌ها: خط‌نگاره، قالی، اشیاء فلزی، مضامین قرآنی، دوره صفوی.

مقدمه

پس از آنکه خانواده‌ی ایرانی صفوی قدرت را به دست گرفت، مذهب رسمی ایران را به شیعه تغییر داد. تا آن زمان شماری از سلسله‌های ترکی - مغولی بیش از چهار سده بر ایران حکومت کرده بودند. سلسله صفوی بیش از یک سده دوام یافت و ضمن اینکه سنت پادشاهی را دوباره برقرار کرد، قلمرو استوار تاریخی و تشکیلات سیاسی و نظامی جدیدی را که قزلباش نامیده می‌شد تأسیس کرد. این تشکیلات سرانجام در توسعه فرهنگ خاص خود به بالاترین نقطه در هنر نایل شد.

مذهب در دوران صفوی نقش مهمی در روند مطالعه فرهنگ و هنر دارد. عناصر شیعی ناگهانی و بدون سلسله مراتب هنری به وجود نیامدند. در زمان حاکمیت صفویان ارتباط بین هنر و قوانین دینی به خوبی پایه‌گذاری شده بود. در این دوران متون خطی مصور، بناهای معماری و مصنوعات هنری همگی بازگو کننده عناصر شیعی است که از ویژگی‌های این عصر به شمار می‌رود. حکومت صفویه از سال ۹۷۴/۱۵۴۰ ساختار هنری ایران را دگرگون کرد. این حرکت تحت نظر شاه تهماسب آغاز و در خلال تحولی ریشه دار و اساسی توسط شاه عباس تکمیل شد.

هنرمندان ایرانی به بسیاری از مهارت‌های نوین و مقوله‌های کیفی دست یافتند. کتیبه‌های تزیینی در بناهای تاریخی آن دوران چنان ساخته و پرداخته شدند که پیش از آن هرگز سابقه نداشتند و تا امروز چیزی در کشور به وجود نیامده که بتواند با آن قابل قیاس باشد. هنر نقاشی و طراحی زیر نظر موشکافانه بهزاد، آقا میرک، سلطان محمد و رضا عباسی در رنگ، زیبایی و توازن خط به کمال مطلوب رسید. معماری ایرانی - اسلامی در این دوره آوازه خود را حتی فراتر از مرزهای ایرانی گسترده. خوشنویسی و خطاطی قدم به یکی از دوره‌های پر رونق شکوفایی خویش گذارد. همچنین صنایع دستی در شاخه‌های گوناگون رشد چشمگیری یافت و نمونه‌های درخور توجهی در تاریخ هنر ایران از خود برجای گذاشت. از عوامل اساسی این شکوفایی و رونق هنرها همدوستی و از آن مهم‌تر هنرمندی برخی سلاطین صفوی است. همچنین نگرش مثبت علمای دین و بزرگان تشیع به مقوله هنر تأثیر مهمی در گرایش هنرمندان به مضامین مذهبی داشته است.

در این مقاله قصد داریم با بررسی جایگاه و وضعیت دو هنر فلزکاری و قالی بافی در عصر صفوی به بررسی نمونه‌هایی از این هنرها در این دوران بپردازیم که در آنها از خط نگاره‌های مذهبی استفاده شده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

نتیجه‌گیری

در بررسی جایگاه آیات قرآنی در قالی‌ها و اشیاء فلزی دوره صفویه ابتدا جایگاه خط نگاره‌ها در هنرهای سنتی به ویژه هنر قالی‌بافی و فلزکاری بررسی شد و پس از اشاره به چگونگی هنر قالی بافی در این عصر صفویه نمونه‌هایی از قالی‌ها و اشیاء فلزی یافت شده که دارای خط نگاره‌ها با مضمون قرآنی بودند مورد بررسی قرار گرفت. نمونه‌های ارائه شده‌ی

قالی و فلز هر یک ۴ مورد است. به طور کلی تعداد قالی‌های دارای خط‌نگاره‌ها در دوران صفویه نسبت به کل قالی‌های موجود از این دوره محدود بوده و از میان قالی‌های دارای خط‌نگاره مذهبی نمونه‌های بسیار محدودتری وجود دارد که در آنها آیات قرآنی به کار رفته باشد. در مورد فلزکاری نیز همین طور است و حتی نمونه‌ها بسیار کمتر است. یکی از دلایل این مسئله می‌تواند تقدس و ممنوعیتی باشد که در مورد هر گونه لمس آیات قرآن اعم از نشستن و ایستادن روی قالی یا استفاده از اشیاء کاربردی فلزی دارای خط‌نگاره قرآنی، وجود دارد. از این رو اغلب قالی‌هایی که در آنها آیات قرآنی بافته شده، یا قالی‌های موقوفه بوده و یا قالیچه‌های سجاده‌ای و تزئینی که امکان لمس آنها توسط افراد بی‌وضو کمتر بوده است بنابر این قالی‌های دارای خط‌نگاره قرآنی در این دوره از نوع قالیچه است. در اشیاء فلزی نیز بیشتر در دسته‌ای از آنها آیات قرآنی به کار رفته که کاربرد خاصی داشته‌اند و عموماً برای مقاصد آیینی و مذهبی به کار رفته‌اند. محتوای آیات به کار رفته در هر دو گونه (قالی و فلز) را بیشتر حجم و اهمیت کاربردی آیه از هر نمونه تغییر کرده است از این رو هنرمند بیشتر از سوره‌های کوچک جزء سی‌ام قرآن و آیه‌الکرسی و آیات کوتاه که پیامی در خود دارد استفاده کرده است. در قالی این پیام اغلب مواردی چون سفارش به اقامه نماز و به جای آوردن وظایفی چون دادن زکات و خمس را در برمی‌گیرد. در آثار فلزی محدودیت فضایی از این هم بیشتر است به همین دلیل گاهی از بخشی از آیات استفاده شده است.

به لحاظ نوع خط به کار رفته در نمونه‌ها نتیجه مشخصی نمی‌توان گرفت اما آنچه مسلم است به کارگیری خطوطی چون کوفی و نستعلیق در قالی‌ها و اشیاء فلزی دوران صفویه برای نگاشتن آیات قرآنی بسیار نادر است و این شاید به دلیل دشواری در بافت آن بر روی قالی و حکاکی آن بر روی فلز باشد.

منابع و مأخذ:

- آیلند، موری کی. (۱۳۷۹). قالی‌های سالتینگ، ماهنامه هنرماه، مرداد و شهریور، ص ۶۸.
- احسانی، محمدتقی. (۱۳۶۸). هفت هزارسال هنر فلزکاری، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- آذرپاد، حسن و حشمتی رضوی، فضل‌الله. (۱۳۷۲). قالینامه ایران، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی وزارت علوم و تحقیقات و فناوری.
- اتینگ هاوزن، ریچارد و یارشاطر، احسان. (۱۳۷۹). اوج‌های درخشان هنر ایران، ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز، تهران، نشر آگاه.
- شیمیل، آنه ماری. (۱۳۸۰). خوشنویسی اسلامی، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- صوئرا سرافیل، شیرین. (۱۳۶۶). قالی ایران، تهران: انتشارات یساولی.
- فریه، ردبلیو. (۱۳۷۴). هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: نشر پژوهش فرزبان.

قاسمی نژاد، عبدالله. (۱۳۷۹). نقش خط در قالی ایران، فصلنامه پیام قالی، شماره ۲، دانشگاه کاشان، ص ۱۱۱.

کفیلی، حشمت. (بی تا). نگاهی به گنجینه نجوم، مشهد: بروشور موزه آستان قدس رضوی.

گاور، آلبرتینی. (۱۳۷۶). تاریخ خط، ترجمه عباس مخبر و کوروش صفوی، تهران: نشر مرکز.

ویلسون، ج. کریستی. (بی تا). تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات فرهنگسرا.